

В лабіринті сералю	361
Справи міські і церковні	385
Чорна хмара	417
Медже	427
На роздоріжжі	441
Посольство до Москви	453
Осман іде!!!	487
В сухій діброві	506
Зведений рахунок	531
Гюль-Хуррем	555
Переможці	583
На грані життя	601
Остання спроба	615

Козаки в морі!!!

Вітер дме з південного сходу. Набрякають прісні води лиману, ідуть назад, забивають гирло Дністрове. Женуть їх важкі зелені кучугури хвиль, пахтять йодом і сіллю і палають на сонці вогняними лезами.

В тихій бухточці біля Хаджі-Дере^{*} стоять дві турецькі фелюки. Одна з них, легка й чорна, гойдається на якорі, чекаючи на вантаж. Щогла її креслить на небі широкі примхливі риси, а друга підтяглася до берега і наче вросла в золотаві піски. Дві довгі дошки перекинута з борта на берег. Бігають ними засмагли, голі по пояс турки і спритно підтримують на спині лантухи ячменю та пшениці. Дошки гнуться, пружиняться під їх ногами, але фелюка стоїть нерухомо, наче вирізьблена на тлі грезетового лиману.

На березі палає багаття. Рідким склом тремтить над ним повітря, звивається синій димок. Розсипається вугілля червоними кубиками — у тон ганчіркам на головах вантажників.

А по той бік затоки мліють в південному блиску білі саклі Ак-Кермена^{**} і важкі зубчасті вежі фортеці.

* Хаджі-Дере — турецька фортеця на Дністровому лимані, нині — Овідіополь.

** Ак-Кермен («біла фортеця») — нині Аккерман. Місто в Молдавії на Дністровому лимані.

Робота йде весело, ладно. Один за одним під'їжджають до фелюки селянські вози. Підводчики розв'язують просмолені полотнини або волячі шкури, розкривають вантаж — і знов бігають пружкими східцями бронзовошкірі османи і, скинувши на дно важкі лантухи збіжжя, повертаються на берег.

Присадкуватий купець-вірменин пильно стежить за вантажниками, удаючи, ніби бавиться кораловим сьубхе^{*} на руці, але кожен раз, коли падає лантух у фелюку, відраховує він одну кісточку, наче монах — покладений поклон, і, дійшовши до вузлика, знов починає рахувати і часом кидає у сонячний блиск уривчасте горлове слово.

Сонце палить немилосердно, розстилає через лиман широку смугу іскор. Частіше витирають турки спітнілі обличчя. Темнішають на скронях червоні маки-ганчірки, а ніздрі жадібніше ловлять запах коржів, випечених у золі, і масні випари казана, де клекотить якась сите вариво.

І ніхто не помічає, як залітає у лиман швидкоходий турецький сандал^{**}. Кривавим пасмом тріпотить на фок-щоглі червоний прапор — сигнал тривоги. Вітер туго напинає білі вітрила і мчить його просто на Хаджі-Дере, неначе жене його над хвилями невидима сила.

Домчавши до бухточки, сандал круто звернув і промчав вздовж берега; засмаглий моряк спритно видерся на щоглу і крикнув у рупор: — Рятуйтеся! Козаки в морі!!!

Вантажники завмерли, хто як стояв або йшов, а купець зблід, схопився за серце і крикнув несамовито і лунко:

— Де вони?! Який взяли курс?

— Минулої ночі проскочили біля Кизи-Кермена^{***}! Курс невідомий! — ренув рупор з сандала.

Спінивши зибінь, сандал накреслив широке півколо і помчав до Ак-Кермена з червоним прапором на щоглі, наче пасмом вог-

ню. Вантажники як збожеволіли. Де подівся лад їх роботи! Одні поквапливо вдиралися на фелюку, другі рвали з моря якірний ланцюг і розв'язували підтягнені до щогли паруси або кидали у море лантухи збіжжя. А блідий, тремтячий купець кидався проміж них і верещав пронизливо й безладно:

— Стійте! Стійте, кажу! Йолопи! Ішаки!

Дехто з вантажників кинувся вплав до порожньої фелюки, і вона ще легше й примхливіше затанцювала на хвилях, наче осідланий кінь, що побачив хазяїна.

Це було так несподівано, що валкові не встигли озирнутися. Вони не зрозуміли, що крикнув з сандала сигнальник, та коли перший лантух шубовснув у воду — вмить второпали, в чому річ.

— Стій! Стій! — вчепився в купця валковий шафар[†]. — А гроші?!

Але купець не слухав, видирався з його рук і репетував не своїм голосом:

— Не смійте! Хто вам дозволив!.. Я вас батогами!.. Стійте, шайтани!

— Давай гроші, товстопузий! Тікати надумав? А пан нам за тебе шкуру здере. Держи його, Мусію! Давай гроші, кажу, бо кинемо, як собаку, в лиман.

— За що платити? На нас козак у похід пішов... Ой, та вони знов!.. Стійте, шайтани! Стійте!

А порожня фелюка вже піднімала вітрила, і намулистий якір виносив з води кучеряві пасма морської трави.

— Не даси? Ну, так і ми тебе не відпустимо! — труснув вірменина валковий і потягнув його по хиткій дошці на берег.

Посполиті оточили його з лайкою і загрозами. Турки видирали східці з-під ніг, кричали щось горловими голосами. А перша фелюка вже мчала до Царгородського гирла і низько схиляла до хвиль наляте вітром крило.

Засмагли руки чіплялися за снасті, шпурляли за борт лантухи. У повітрі стояла різномовна лайка, безладні уривчасті вигуки. Блідий і тремтячий купець виривався з шафарових рук. Він бачив, як мчить у море порожня фелюка, як шпурляють у воду пшеницю, але

[†] Шафар — скарбник, той, що приймав податки або гроші.

* Сьубхе — нанизані на нитку кульки з бурштину або перламутру, з корала і навіть дерев'яні. Вони правили за рахівницю або за чотки.

** Сандал — легкий турецький швидкохідний вітрильник, корабель військового типу.

*** Кизи Кермен — турецька фортеця, нині Берислав.

платити не хотів. Він щось кричав безладно і верескливо, вирячивши банькуваті очі з червоними жилками, але валковий трусив його все міцніше, а турки, замість рятувати хазяїна, гнали з фелюки селян і підіймали вітрила.

— На! Бери гроші! Пускай мене! — з розпачем крикнув купець і, витягнувши гаманця, кинув його через голови на обмілину.

— Оце краще, — випустив його валковий. — Оце інша річ.

І в ту ж мить шубовснув у воду: турки спритно видерли у нього дошки з-під ніг і, виштовхнувши останніх валкових за борт, налягли на стерно. Купець ледве втримався, вчепившись за борт. Напнулися лебединими грудьми вітрила, задзвенів ланцюг від якоря. Посполиті кинулися до гаманця, розв'язали його. Він був набитий турецькими та татарськими мідяками.

— Ах ти, шахраю! Ах, падлюко! — завищав валковий. — Ну, зачекай!

І кинувся до моря. Але фелюка вже мчала до південного гирла і залишала у хвилях глибокий, пінявий слід.

— Та тут і за пів воза не стане! — сплеснув у долоні старий селянин, перелічивши гроші.

— Ото ж воно і є... А ми йому дев'ять возів відвантажили.

— Не дев'ять, а цілих тринадцять.

— Ох, матінко! — схопився за голову старий. — І чого ти його випустив?! — накинувся він на валкового. — Тримав би за комір, поки не перелічили б.

Той розгублено кліпав очима.

— Та хто ж його, падлюку, знав... І в думках не було, що обдурить. Людина багатюща: он які фелюки! І де він стільки міді назбирав? Наче старець.

— От біда! — зітхнув старий. — А перед паном не він, а ми вийдемо винні.

— Це вже як водиться. Яке б лихо не скоїлося — хлоп завжди винний.

Замовкли валкові. Кожен уявив собі рідну Брацлавщину, хутір пана Горленка, який повільно, але твердо обертав їх на холопів. По кілька разів на рік одривав він їх від дому, від ланів та родин і гнав «у підводи» або до Ак-Кермена, або до Гданська, або до Ярослава

з відгодованими за зиму волами. І привозили Горленкові заморські товари: постави каразії і термолами, сап'ян, взуття, шовки, сідла і зброю, виноградне вино, коринку та різні прянощі Сходу. І з жахом бачили, як підупадає їх господарство, розвалюються хати, як гинуть в дорозі воли, ламаються вози, а лани стоять неорані, зсиротілі, без хазяйського ока...

Жадібно і в'їдливо перераховував привезене Горленко, перевіряв кожну дрібницю і лаявся, і штрафував за вигадану розтрату того, що пильнували вони, як власне око, недоїдаючи і недосипаючи у дорозі.

Довго мовчали посполиті, дивлячись на фелюку, що танула вдалечині, і не бачили ані сліпучих іскор на зибіні, ані опалових хмаринок над узмор'ям.

Пані Горленкова сиділа на канапі, гризла вишиту хусточку і вередливо стукала по підлозі високим французьким каблучком.

За один рік перетворилася вона з хазяйновитої матері і господині на випещену і примхливу пані, наче гусениця на метелика. Чепурна, як малюнок, вона пурхала по балах і бенкетах, полюваннях та маскарадах і вимагала від чоловіка все нових і нових убрань.

Проте пан Горленко помітно подався за рік: він якось обважнів, обрешк. Під очима з'явилися передчасні зморшки і торбинки, скроні посіріли від сивини. Та й очі дивилися якось інакше. Гризуча турбота і напружена нашорошеність відчувалися в його погляді. Глибока зморшка лягла йому проміж бровами, і недарма хитали старі пані головами:

— Як він постарішав!..

Та й не дивно: день і ніч гриз його борг лихвареві. Горленко охоче віддавав би десять років життя, щоб викреслити з минулого ту клятву ніч, коли програв він італійському графові сто шістдесят червінців, а потім, рятуючи шляхетську честь, заліз у павутиння Доліви-Ясенського. Хитрий лихвар навмисне не затягував зашморгу, поки борг не потроївся. Він переписував позикові листи, нараховував проценти на проценти, виснажував його довгою, безпорадною боротьбою, наче рибалка, що водить на вудці велику рибину.

— Хай трошки поплаває. Знесилився — сам піде до рук, — приказував старий з обличчям мертвяка і гострими щурячими очима.

День і ніч думав Горленко, де знайти грошей, але не так було воно легко на службі у Потоцького. Напад Ширинського бея спустошив Брацлавщину. Правда, хутір його зберігся — певно, тому, що навколо нього були ліси, а татари не люблять заглиблюватися в їх дрімучі нетрі. І все ж таки татарський напад боляче вдарив Горленка по кишені. Вилюдніло воеводство. Від сіл та хуторів залишилися самі згарища, де осідали нові втікачі, але селяни почули під ногами ґрунт. Спробував Горленко заговорити про зайву толоку. Замість відповіді, троє кращих робітників «викотилися» з родинами до Струся, а інші навіть і не з'явилися.

— Хай почекає, — посміювалися вони. — Почекає та й замовкне, бо ми тепер, як бобри, у ціні: кожен пан запрошує до себе «на слободи».

— Ще й обіцяє замість п'ятнадцяти двадцять років, а то й більше.

— І в кого «слободи» закінчуються, той їх відстрочує, наче вперше залюднює пустоші.

А молоді завзяті парубки вишкіряли білі зуби-горіхи, й іскри сміху горіли в їх зіницях:

— Покрутись, покрутись, чортів перевертню: залили тобі сала за шкуру!

А Горленко мовчав, удавав, що не помічає насмішкуватих поглядів, і марно ламав собі голову, де здобути грошей. Кинувся він до Доліви-Ясенського і попросив дозволу частками сплачувати борг. Той вислухав його з холодною ввічливістю і, схиливши на плече лису голову, наче виліплена з жовтого воску, відповів:

— Не можна, пане. Ніяк не можна. Вельможний пан ось-ось зажадає від мене звіту. Він уже натякав на це минулого тижня. І взагалі мушу попередити пана, що я востаннє переписую панові позикового листа. Як воно не сумно, але я буду змушений ужити проти пана рішучих заходів, а тому попереджаю пана чесно й шляхетно.

Горленко похолов. Ось вона, прірва! Як сновида, вийшов він від Доліви-Ясенського. Як сновида, сів на коня і помчав додому,

* Слободи — тимчасова воля, яку обіцяли пани переселенцям, що осідали на їх ґрунтах, з умовою, щоб за користування землею переселенці тричі на рік відбували шестиденну толоку — обробляли панські лани.

і дорогою вирішив поговорити з дружиною, але все стало йому на перешкоді. Несподівано наїхали гості. Замість ділової розмови, довелося удавати безжурного і гостинного хазяїна, жартувати і розважати гостей. Пообідавши, гості зібралися додому, пані Єля почала їх затримувати і ніби навмисне не помічала розпачливих підморгувань чоловіка.

Горленкові впали руки. Скоряючись долі, пішов він наказати, щоб нагодували коней та хлопів, з якими, за звичаєм, приїжджали пани.

— Що чути за валку? — спитав він машталіра.

— Нічого, пане, — зірвав той шапку.

— Коли побачиш, — доповіси, — наказав Горленко і рушив додому.

Це була остання надія. Навіть якщо Єля згодиться продати своє перлове намисто, а Доліва-Ясенський залишить собі заставлену шубу і перстень з діамантом, все це не вирівняє боргу. Тільки виторг за пшеницю врятує його.

В сотий раз підраховував Горленко, скільки треба, щоб доїхати до Хаджі-Дере і повернутися додому, навантаживши дві фелюки пшеницею. Так, валка мусила повернутися позавчора або ще й раніш.

— Пиячать, чорти. Радіють, що нема над ними хазяйського ока, — скреготів він зубами. — Але ж зачекайте: заплатите ви мені за вашу гультю!

Зі злим обличчям ішов він додому, зі злим обличчям накинув теплий кунтуш і повів гостей до річки.

Сутеніло. Чорним мереживом заступали сосни золоту запону заходу. Річка спала, перекинувши в свою кришталеву глибіню прибережні скелі. Пахтіло медом, димом, яблуками й осіннім листям. Горленко мовчки плигнув у човен і подав паніям руку. Вони вищали і удавано втрачали рівновагу, але Горленко не посміхнувся, не пожартував, не потиснув жодного пухкого ліктика.

— Здається, пан полковник не в доброму гуморі? — в'їдливо спитала стара пані Німцевичева, обвішана перлами і самоцвітами, як ікона. — Чи то пан полковник нерадий гостям?

— Дуже, дуже радий, шановна пані, — схаменувся полковник, — та не радий, що болять мені зуби і заважають насолоджуватися веселим товариством любих гостей.